

DE GOUDSE PIJPENINDUSTRIE IN DE 19E EEUW

door Bregje de Wit

Dit artikel is gebaseerd op onderzoek van bronnen die zich bevinden bij de Streekarchiefdienst Hollands Midden te Gouda, vooral van correspondentie van het gemeentebestuur, te vinden in de zogenaamde Bijlagen.

Dat onderzoek heeft geleid tot een omvangrijk manuscript over de industrialisatie van Gouda gedurende de periode 1814-1914. De daarin voorkomende passages over de pijpenindustrie zijn voor het navolgende bewerkt en ingekort.

De pijpenindustrie was lange tijd het hoofdmiddel van bestaan voor de inwoners van Gouda, maar rond 1750 begon haar achteruitgang (1).

In 1750 hadden 29 pijpenbakkersovens nog doorlopend werk, er waren 374 pijpmakersbazen en fabrikeurs, ongeveer de helft van de inwoners van Gouda vonden hun bestaan in de pijpenindustrie en haar nevenbedrijven zoals de pottenbakkerij, mandenmakerij, kuiperij, kleimaalderij.

Na 1750 veroorzaakten concurrentie en protectionisme van andere landen een achteruitgang, die niet meer gekeerd kon worden. Toch heeft de Goudse pijpenindustrie haar bestaan nog zeer lang kunnen rekken.

Hoe verging het haar gedurende de 19e eeuw, de eeuw waarin de meeste industrietakken zich vernieuwden en gemechaniseerd werden?

De Franse tijd (1795 - eind 1813)

In de Franse tijd werd de Nederlandse economie zeer nadelig beïnvloed door ernstige belemmering van handel en scheepvaart. In 1806 waren er in Gouda volgens één bron nog 140 en volgens een andere zelfs minder dan 130 werkende pijpenfabrieken. Het aantal werklieden in de pijpenindustrie zou 140 hebben bedragen. In 1808 waren er nog maar 12 pijpenbakkersovens, die op 2/3 van hun capaciteit werkten; de rest was afgebroken of stond stil. Er waren 179 pijpenmakerijen, waarvan slechts 124 nog geheel of gedeeltelijk werkzaam. Gouda had toen \pm 10.000 inwoners, en nog steeds was de helft daarvan werkzaam in de pijpenindustrie en aanverwante bedrijven, maar een groot aantal van die werknemers had "*broodsgebrek*". In het voorjaar van 1808 waren minder dan duizend mensen direct werkzaam in de pijpenmakerijen en dat getal zou in de loop van dat jaar nog gedaald zijn.

In 1811 waren er 112 werkende pijpenfabrieken, maar zij hadden voor het merendeel minder personeel dan gewoonlijk. Het aantal bazen en werklieden bij elkaar bedroeg \pm 1900. Voor 1812 benoemen de bronnen eveneens 112 fabrieken, waarvan er vele amper of niet werkten en de rest met veel minder mensen werkte dan het jaar ervoor. Men kwam op een totaal van \pm 1100 werklieden en bazen, "*lopende de rest ledig*". Een andere bron noemt 750 werknemers.

De cijfers zijn soms wat vaag en de aantallen kunnen schommelen. Zo zou het herstel van de vrije invoer van pijpen in Frankrijk in mei 1811 voor een kortstondige opleving hebben gezorgd, waardoor het totale aantal van werklieden in de pijpenfabrieken steeg van 1785 in mei tot 1900 à 1950 eind juli. Alles bijeengenomen wijst dit echter op een dramatische achteruitgang (2).

Meermalen gaf men te kennen, dat de *“pijpenfabrieken opgepropt zitten met pijpen, en de fabrikeurs, beroofd van het gebruik en het omzetten van hun contanten, een na proportie ongelooflijk aantal aan werkvolk hebben moeten afdanken, die thans ledig lopen, en veelal van de armenkamer bedeed moeten worden, zodat bazen, die te voren honderd en meer mans- en vrouwlieden het brood verschaften, thans tot op 20 à 30 dezelfde hebben verminderd, hetgeen een kwijning veroorzaakt voor de helft onzer ingezetenen (...)*” (3). Overigens is het tekenend voor de in feite slechts op vergane glorie gebaseerde status van de pijpenindustrie als *“hoofdnering”* van Gouda, dat zich ook in deze slechte tijden toch steeds nieuwe pijpmakersbazen aanmeldden om een bedrijf te beginnen (4).

Als oorzaken van het verval werden genoemd de concurrentie in het buitenland, de zware buitenlandse belasting op de invoer van Goudse pijpen, de stijgende kosten van materialen en lonen, de ongunstige belastingen (op steenkool, pijpaaarde, uitvoer van pijpen) en *“de tegenwoordige staat van steeds voortdurende oorlog”* die de handel bemoeilijkte of onmogelijk maakte. Hierbij is het van belang te weten, dat de beste en duurste pijpen geëxporteerd werden, zodat juist de meest arbeidsintensieve en meest winstgevende productie wegviel (5).

Als middelen om de pijpenindustrie te steunen noemde men beperking van de invoer van buitenlandse pijpen, vrije uitvoer van pijpen en verlichting van de belastingen, vooral van die op de steenkolen. Zo verzochten de commissarissen van het voormalig pijpmakersgilde in 1812 om gehele vrijdom of anders verlagening van de nieuwe stedelijke belasting op de steenkolen. Zij begrepen wel, dat het stadsbestuur alleen gedreven werd door *“ijver om zo spoedig mogelijk in de dringende behoefte der gemeente te voorzien”* en om *“de achterstallige schulden (welke reeds door gebrek aan welvaart zo hoog geklommen zijnde) te bestrijden”*. Zij waarschuwden echter *“dat juist die personen, welke door de arbeid (zo veel en weinig als zulks dan nog zijn moge) in gezegde fabrieken in kommer hun schraal brood verdienen, dezelfde zijn, welke bij verlies van die arbeid, de lasten en behoeften der gemeente noodzakelijk vermenigvuldigen”* (6).

Als belangrijkste oorzaak van de achteruitgang van de pijpenindustrie zag men in deze tijd evenwel de opheffing der gilden.

Officieel waren de gilden afgeschaft door de Bataafse grondwet van 1798. Zij werden strijdig geacht met de nieuwe principes van vrijheid en gelijkheid. Gouda was een der steden die zich heftig tegen de afschaffing hebben verzet. In 1796 stuurden de Goudse gilden met die van Dordrecht, Amsterdam, Rotterdam, Haarlem, Leiden, Alkmaar, Hoorn, Schiedam, Delft en Purmerend, een verzoek om instandhouding der gilden aan de Nationale Vergadering.

Daarin onderstreepten zij het nut van de gilden: zij boden steun in de concurrentie met het buitenland; zij vormden een stimulans en waarborg voor de kwaliteit van de producten; ze boden zekerheid en orde voor de gildeleden, de consumenten, de overheid en in zekere zin ook voor de werklieden (7). Hoezeer het doel van de gilden - de handhaving der gevestigde orde - als nadeel ook een fnuiking van alles wat nieuw was met zich meebracht, opheffing van het systeem zonder te voorzien in het gemis aan andere instanties of wetten die haar regulerende en controlerende werk konden overnemen zou zonder meer schadelijk zijn, zeker in deze tijd van economische achteruitgang.

Dit verzet heeft de grondwettelijke afschaffing der gilden niet kunnen verhinderen, maar door haar hardnekkigheid èn doordat de wet allerlei hiaten vertoonde, heeft de gildepriktijk in sommige takken van industrie nog tientallen jaren haar bestaan kunnen rekken. In Gouda was het pijpmakersgilde daarvan een goed voorbeeld, al is haar bestaan na 1798 wel moeizamer geworden. De gilde-aanhangers konden bijvoorbeeld gebruik maken van de bepaling, dat er algemene wetten van politie konden worden uitgevaardigd indien dat nodig was om de goede orde te handhaven. Ook was er de mogelijkheid, bepalingen te maken *“tot het verzekeren aan iedere burger van deszelfs eerlijk bestaan”* (8).

De pijpenindustrie was lange tijd tamelijk afhankelijk van protectie, deels doordat ze een exportindustrie was, maar vooral ook door de belangrijke rol van het pijpenmerk. Sinds het ontstaan van de pijpenindustrie wedijverden de fabrikanten onderling om de beste kwaliteit af te leveren; aan het merk op de pijp herkende men de maker en pijpen werden dan ook op merk besteld. Een pijpenfabrikant kon een merk erven, huren of kopen en er zelfs een hypotheek op nemen. Hij had er veel belang bij dat een ander niet hetzelfde merk mocht gebruiken (9). Het gilde hield hier toezicht op en bleef dat ook na haar officiële opheffing doen, hoewel haar autoriteit toen omstreden was.

1814 - 1830

Van het einde van de Franse overheersing tot de Belgische Opstand

Na de beëindiging van de Franse overheersing eind 1813 beleefde de Goudse pijpenindustrie een opleving, die echter van korte duur was, hoewel de fabrikanten deden wat in hun macht was om de bedrijfstak voor verder verval te behoeden. In 1814, toen het officiële herstel der gilden weer ter sprake kwam, verzochten zij, onder leiding van Pieter Stomman, Bart de Pier en Cornelis Prince, de koning het herstel van de *“tevorens bestaan hebbende wetten en reglementen voor de pijpenfabrikanten en hunlieder werkvolk”*.

Bij het verzenden van een conceptreglement werd benadrukt: *“de dagelijkse misbruiken en het ondeugende gedrag van het arbeidsvolk maakt een rigoureuze wet van politie hoogst noodzakelijk; zonder deze zullen spoedig alle deze fabriqueurs de bodem ingeslagen zijn en alle de pijpmakers zonder onderscheid - daar de eerste met de laagste als ineengescha-*

keld verbonden is - van alle middelen van bestaan verstoken worden (...)". De overheid gaf uitdrukkelijk te kennen, dat de voorheen bestaan hebbende bepalingen "provisioneel (= voorlopig) en alleenlijk beschouwd als stedelijke politiewetten op de pijpenfabrieken, zouden kunnen worden vernieuwd, mits echter uit dezelve al hetgene tot het systema der gilden betrekkelijk is, werd weggelaten, totdat vanwege het gouvernement over het al of niet weder invoeren dier gilden nader zal zijn beslist" (10).

Toch was het nieuwe reglement, dat in december 1814 werd vastgesteld, vrijwel gelijk aan de "afgeschafte" gildewetten, hetgeen vooral te danken zal zijn geweest aan Pieter Stomman, die in eigen persoon de zaak van de pijpenfabrikanten bij de overheid bepleit heeft (11). Met dit reglement stonden de pijpenfabrikanten sterker tegenover degenen, die uit eigenbelang de pijpenindustrie schade toebrechten.

Het jaar hierop, 1815, bracht een kleine stortvloed van bestellingen van pijpen voor het departement van oorlog. Zo werden in maart 270.000 korte pijpen besteld, die binnen veertien dagen in de vestingen Maastricht en Venlo afgeleverd moesten zijn. Helaas trad vertraging op door lekkage van de boot waarmee de pijpen vervoerd werden. Meer - grote en kleine - bestellingen volgden, bij elkaar van zo'n omvang dat, hoewel men zeker ook uit voorraad kon putten, meerdere fabrikanten met elkaar moesten samenwerken om alle pijpen op tijd te kunnen leveren. Door allerlei formaliteiten en misverstanden had de betaling ook nog heel wat voeten in aarde.

Hoewel vererend en hoopgevend, zullen deze bestellingen al met al geen onverdeeld genoegen hebben opgeleverd voor de Goudse fabrikanten, vanwege de omvang, de korte levertijd, onduidelijkheden in de opdrachten, problemen met vervoer en onzekere betaling (12). Een structurele stimulans voor deze industrie vormden ze dan ook niet, ook al niet omdat het bij deze ene golf bestellingen bleef. Alleen de Belgische Opstand leidde nog tot een bestelling van 60.000 korte pijpen door het ministerie van oorlog, die door M. van Zutphen als laagste in schrijver voor f 275,- uitgevoerd werd (13).

Het departement van oorlog vroeg in hetzelfde jaar met betrekking tot enige takken van industrie, waaronder de pijpenmakerij, opgave van het aantal fabrieken en de omvang van het "jaarlijks debiet". De commissarissen van de pijpenhandel en pijpenfabrieken antwoordden, dat het aantal van alle "pijpenfabrieken of werkende pijpmakerswinkels, zo grote als kleine" 132 bedroeg. Blijkbaar was dat aantal sinds 1812 met twintig toegenomen. "Maar om het jaarlijks debiet te bepalen, is grotere zwaarigheid, naar alle aangewende moeite, onderzoek en verscheidene deliberatiën daarover te hebben gehouden, moeten zij omtrent dit stuk hun onmacht te kennen geven, om redenen, dat het debiet der fabrieken zeer veel verschilt.

Voor eerst, in het meerder of minder getal van arbeidslieden, hetwelk zij in hun werk hebben, hetwelk de ene maand bij de andere weder en somtijds veel verschilt. Ten tweede, door het verschil in de gefabriceerde soorten, en daardoor het verschil in prijzen, hetwelk naar dat

de commissies in verschillende soorten vallen, weder de ene maand tegen de andere, groot onderscheid maakt. Ten derde, dat verre de grote meerderheid der fabrikanten van hun debiet geen aantekening houden, en dus buiten staat zijn hetzelfde te kunnen opgeven. Dat derhalve commissarissen om bovengemelde redenen dezelve niet wel kunnen taxeren. Echter de verminderde en verarmde toestand der fabrieken in aanmerking nemende, zou naar het oordeel van commissarissen, voor zoverre zij enigszins calculeren kunnen, het debiet voor het tegenwoordige op ongeveer f 130.000, - jaarlijks uitkomen" (14).

Het jaar 1816 was in veel opzichten een rampjaar. De goede verwachtingen, die men voor de pijpenindustrie had gekoesterd, werden helaas beschaamd, zo werd al in mei geconstateerd (15). De in dit jaar opgerichte Kamer van Koophandel en Fabrieken maakte op verzoek van het gemeentebestuur een uitvoerig rapport over de toestand van de pijpenindustrie. Zij onderschreef daarin de mening, *"dat er in het debiet der pijpen van hier, in vergelijking van de twee laatstvoor-gaande jaren, een zeer sterke vermindering heeft plaatsgehad, als ook, dat de fabrieken zelfs nimmer in zulk een gevaarlijke toestand zijn geweest, om namelijk van deze stad naar andere plaatsen te worden overgebracht, tenzij het gouvernement op voordracht zowel als door assistentie van u, daarin krachtdadig gelieve te voorzien"*.

Als oorzaken van het verval noemde het rapport: buitenlandse concurrentie en het namaken van Goudse pijpen, ook binnen Nederland; importbeperkingen en -verboden in veel landen; stijgende grondstofprijzen, met name van de lange Groningse en Friese turf en van de steenkolen; verhoging van de arbeidslonen; het weglokken van *"bekwaam werkvolk"* de vrije uitvoer van pijpmakersgereedschappen, waarmee men elders pijpen ging maken, hetgeen voordien niet mogelijk was. Als voorbeeld van de verslechtering noemde men het geval van Ierland, waarvandaan in 1814 zulke grote bestellingen kwamen *"dat een fabrikant alhier gedurende een geheel jaar aan ruim honderd mensen hun bestaan gaf; de uitvoer van hier zowel als de invoer aldaar geschiedde vrij en onbelemmerd, tot in het begin van 1815, toen op het onverwachtst de invoer in dat land met 95 % belast werd, waardoor die commissiën geheel ophielden (...)"*.

De Kamer stelde tien punten tot verbetering van de toestand voor, met name betrekking hebbend op belastingverlaging en op het tegengaan van vervalsing en importbelemmering door het buitenland (16).

Nadere gegevens over de stand van de pijpenindustrie in 1816 zijn te vinden in een statistische tabel, opgesteld door de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Er waren 103 pijpenfabrieken, waar 3500 mannen, vrouwen en kinderen werkten. De mannen verdienden 4 guldens en 10 stuivers per week, *"vrouwen en kinderen minder naar advenant"*. De voormalige staat van de pijpenindustrie was *"zeer bloeiend, zijnde toen ruim 400 fabrieken"*, de tegenwoordige staat was *"zeer kwijnend"*. De pijpen werden gestuurd *"naar alle handeldrijvende plaatsen in de vier werelddelen, alwaar de invoer niet verboden is"*. De genoemde hindernissen waren dezelfde als steeds en ook de middelen tot verbetering werden eerder genoemd.

Bij vergelijking van dit door de Kamer opgestelde antwoord met de oorspronkelijke, door pijpenfabrikant Cornelis Prince ingevulde tabel, blijkt voorts, dat in de pijpenfabrieken en in de daarmee samenhangende bedrijfstakken tezamen ruim 6000 mensen werkten. Op de vraag naar het gemiddeld loon antwoordde hij: *“zeer bezwaarlijk ene rekening in te maken, 't verschil tussen de jongere en volwassenen, handigheid en naarstigheid, tussen d'een en anderen, doch om enige calculatie in deze op te geven, zou men dat de een door de anderen op 4 gulden 10 stuivers per week kunnen stellen”* (17).

In de hieropvolgende jaren ging de strijd tegen het verval van de pijpenindustrie voort. In 1820 vroegen de pijpenfabrikanten om verlaging van hun aanslag voor het patentrecht. Tot hun leedwezen zagen zij zich aangeslagen volgens tarief A, terwijl zij meenden in tarief B te horen. Voor het bepalen van de aanslag telde onder meer de hoeveelheid personeel. De pijpenfabrikanten zetten in hun verzoek uiteen, dat zij door de arbeidsintensiviteit en de zeer ver doorgevoerde arbeidsspecialisatie in hun industrie veel meer mensen in dienst moesten hebben dan in andere takken van industrie het geval was, om eenzelfde *“debietswaarde”* voort te brengen. Onder dat personeel waren bovendien veel oude en/of gebrekkige lieden en kleine kinderen, die ingezet werden voor de productie van de mindere soorten pijpen. Zij leverden per persoon natuurlijk lang niet zoveel werk af als een *“bekwaam en in de kracht van jaren zijnde werkmán”*, maar zij telden voor het patentrecht wél volwaardig mee. Het gevolg van deze situatie was, buiten een in verhouding te hoge aanslag voor de fabrikanten, dat de zwakkeren en de jongeren door hen afgedankt werden, waardoor de toch al hoge werkloosheid in Gouda nog meer steeg. Om deze redenen verzochten de fabrikanten dringend om een andere indeling in het patentrecht (18).

Gegevens over de stand van zaken in 1824 en 1826 zijn te vinden in twee statistische tabellen uit die jaren (19). In 1824 zouden er in Gouda 102 pijpenfabrieken zijn geweest, dus een minder dan in 1816. Merkwaardig genoeg vermeldde de staat van 1826 134 fabrieken. In 1824 werkten er in de pijpenindustrie 102 bazen, 667 knechts, 302 meisjes en 300 leerlingen, totaal 1371 mensen; in 1826 134 bazen, 720 knechts, 360 meisjes en 330 leerlingen, totaal 1544 mensen. De rest van de gegevens is voor beide jaren ongeveer gelijk. Als middelen tot herstel werden genoemd: verbod of hoge belasting op de uitvoer van pijpjaarde, vermindering van patentbelasting en ... herstel der gildewetten. De toestand werd in beide staten ronduit als *“zeer kwijnend”* omschreven. Een verklaring voor de toename van het aantal fabrieken en arbeiders van 1824 tot 1826 is niet te geven. In oktober 1826 werd geklaagd over grote werkloosheid onder de pijpmakers, hetgeen twijfel oproept over de groei die de staat van 1826 aangeeft (20).

Verdere aanwijzingen over veel nieuwe fabrieken zijn er voor deze jaren ook niet te vinden. Pijpmaker Gijsbert van Gent breidde zijn bedrijf, achter zijn

woning aan de Turfmarkt, in 1824 uit (21). In hetzelfde jaar richtte Pieter Hogenboom op de hoek van de Keizerstraat en de Lange Willemsteeg een nieuwe pottenfabriek en pijpenbakkerij op, ondanks verzet van (o.a.) pijpenfabrikant Adrianus van der Want Gz, die naast het bewuste pand woonde en daar zijn fabriek had. In 1827 plaatste Hogenboom ter uitbreiding van zijn bedrijf een tweede oven, *“om daarin afzonderlijk óf gefabriceerd aardewerk, óf pijpen te bakken, naarmate de omstandigheden kunnen vereisen”* (22).

In 1825 wilde Cornelis Prince een potten- en pijpenbakkerij oprichten in de Mandenmakerssteeg (aan de Turfmarkt). Hij kreeg daarvoor evenwel geen toestemming, omdat de bewuste steeg te nauw was en bovendien doodliep, hetgeen te gevaarlijk werd geacht met het oog op brand (23).

Hoewel de pijpenindustrie door haar aard in deze tijd weinig gelegenheid tot innovatie bood, gebeurde het een enkele keer wel, dat men met *“iets nieuws”* kwam. Pijpenfabrikant Adrianus van der Want Gz. meldde in 1827 in een brief aan Willem I, dat hij *“na lang onderzoek en met opoffering van nogal belangrijke uitschotten het genoeg heeft gehad een soort van grondspecie uit te vinden, ter vervaardiging van stenen tabakspijpen van een rode kleur en zich alzo in staat te bevinden tabakspijpen van een ongewone aard en kleur te vervaardigen”*. In 1826 had hij de koning ter ere van diens verjaardag van deze pijpen een gros cadeau gedaan. Hij was van plan om bij ieder gros van zijn gewone pijpen een *“pronkpijp van die ongewone kleur”* te leveren bij wijze van reclame. Van der Want wilde graag voor tien jaar een octrooi op zijn vinding hebben, maar kon naar eigen zeggen de daartoe vereiste octrooirechten niet betalen en vroeg, daarvan vrijgesteld te worden. Het octrooi werd hem helaas geweigerd, waarschijnlijk omdat de nieuwe soort pijpen alleen in kleur, en niet in kwaliteit of anderszins van de gewone verschilden (24).

Niet alleen uit dit geval, maar ook uit het deelnemen aan nijverheidstentoonstellingen blijkt de ondernemingszin van de Goudse pijpenfabrikanten. Aan de tentoonstelling van nationale nijverheid van 1825 in Haarlem deden C. Prince en P. Stomman mee, aan die van 1830 te Brussel Adrianus van der Want Gz. Een bezoeker van de tentoonstelling van 1825 schreef vol lof over de producten van de Goudse pijpenfabrikanten. Prince toonde een *“groot aantal tabakspijpen van verschillend formaat (de grootste 37, de kleinste 21 duim), sommige glad, andere gegraveerd met voorstellingen als koopvaart en zeehandel, huwelijkstrouw of het devies ‘de vriendschap’ ”*; Stomman presenteerde *“diverse tabakspijpen”* (25).

De gang van zaken rond de tentoonstelling te Brussel werd verstoord door het uitbreken van de Belgische Opstand. Daardoor bestaat er nauwelijks informatie over. Het Goudse kamerboek van 1830 meldde op 1 juni, dat de gouverneur kennis gaf, dat de pijpen van A. van der Want nog niet ontvangen waren. Ze waren echter al wél verstuurd. Voorts is er nog een lijstje van Goudse deelnemers met verdere gegevens. Van der Want had opgestuurd: *“een*

Vrouwelijk personeel van de pijpenfabriek van A.J. van Velzen aan de Nieuwe Haven te Gouda
± 1888 Foto SAHM

gros beste porceleinen maatpijpen, een gros ordinaire kantoorpijpen, een gros rode porceleinen maatpijpen en 12 dozijn differente soorten van witte en rode pijpen". Daarbij werd vermeld, dat zijn pijpen in binnen- en buitenland werden afgezet, dat de vraag groot was, en dat hij twintig werklieden in dienst had (26).

Ondanks dergelijke initiatieven was de pijpenindustrie tot kwijning en achteruitgang gedoemd. Naast de al bekende oorzaken daarvan noemde een rapport over 1829 nog het toenemend gebruik van sigaren en van pijpen van andere materialen. Een rapport over de toestand in 1830 is nog somberder: de achteruitgang vond haar oorzaak onder andere *"in een verminderd inlands gebruik der pijpen, hetgeen voor dit jaar (1831) een zeer donker vooruitzicht oplevert, daar zelfs niet-tegenstaande er thans veel van de werklieden vertrokken zijn, er zo weinig in de fabrieken te doen is, dat er nog onderscheidene ledig lopen. Bovendien is het vooruitzicht omtrent deze fabrieken verzwaaard door de tegenwoordige tijdsomstandigheden (namelijk de Belgische Opstand), welke een belemmering veroorzaakt in het bekomen van de pijpjaarde, zijnde de eerste grondstof, en wel van dien aard, dat zo daarin geen verandering komt door het bepalen van vrije invoer onder enig inkomend recht, aan dit artikel een volslagen gebrek zal geboren worden en de gehele stilstand van deze fabrieken ten gevolge kan hebben"* (27).

Na de Belgische Opstand

Hoewel de Nederlandse economie na de Belgische Opstand in rustiger vaarwater belandde, bleef de pijpenindustrie achteruitgaan. Wie hierin zijn of haar brood moest verdienen, leidde een kammervol bestaan. Concurrentie door buitenlandse pijpenfabrieken, hoge invoerrechten in het buitenland en merkenvervalsing bleven daarvan de oorzaken, terwijl vanaf 1844 ook geklaagd werd over het stijgend gebruik van sigaren (28). De Belgische afscheiding bracht voorts, buiten een enkele grote bestelling van pijpen voor het ministerie van oorlog, een handelsbelemmering en daardoor een nijpend tekort aan pijpjaarde met zich mee, terwijl veel arbeiders in militaire dienst traden. Doordat de pijpenmakerij een ver doorgevoerde arbeidsverdeling kende, betekende dit laatste, dat de achterblijvers (meest vrouwen en kinderen) in deze industrie ook niet konden werken (29).

In 1830 waren er 110 pijpenfabrikeurs; de hoeveelheid werklieden is onbekend, maar zou volgens een bron uit 1832 tussen de 2000 en 3000 hebben gelegen. In 1853 waren er volgens het gemeenteverslag 119 pijpenfabrikeurs met 672 werklieden, te weten 313 mannen, 257 vrouwen en 102 kinderen (30).

De commissarissen van de pijpenhandel en pijpenfabrieken, die nog steeds functioneerden, bleven zich bezig houden met de bescherming van het merkrecht, vermindering van invoerrechten in het buitenland en het in het gaeel houden van pijpenfabrikanten en -handelaars, die de regels probeerden te omzeilen (31).

Stimulerende pogingen tot vernieuwing in de pijpenindustrie zijn, voor zover mij bekend, in deze periode niet gedaan.

Enige ondernemingslust blijkt wel uit de deelname door P.J. van der Want Az aan nijverheidstentoonstellingen, in 1849 te Delft met "*allerlei soorten pijpen, zoals konings-, vredebest- en fortuinpijpen*" en in 1852 te Arnhem met wel vijftig verschillende modellen van pijpen. Bekendheid met dit laatste feit danken we daaraan, dat Van der Want ontevreden was over de wijze waarop zijn producten op de tentoonstelling geplaatst waren, en de hulp van de Kamer van Koophandel te Gouda inriep om hierin verbetering te brengen (32).

Na het voorgaande kan men zich verbazen over de lange adem van de Goudse pijpmakerijen, die zelfs van 1863 tot ± 1877 een kleine opleving doormaakten. In sommige pijpenfabrieken werden innovaties toegepast. Ook vestigden zich nog nieuwe pijpmakers, zoals in 1854 Martinus de Gidts (33). Daarbij bleef de bedrijfstak een belangrijke bijdrage leveren aan de werkgelegenheid, zij het tegen lage lonen.

De jaarlijkse achteruitgang van de pijpennijverheid werd, evenals voordien, toegeschreven aan de veranderende tijden, waardoor het roken van Goudse pijpen uit de mode raakte en het gebruik van sigaren meer in zwang kwam, en aan buitenlandse concurrentie, in samenhang waarmee andere landen hoge invoerrechten of zelfs een invoerverbod instelden om Goudse pijpen te weren. Het verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken over 1854 wees bijvoorbeeld op het merkwaardige verschijnsel, dat op de wereldtentoonstelling in 1855 in Parijs "*de Fransman zelf het Goudsche pijpenfabrikaat, hetwelk nog altijd, vooral wat de fijne soorten aangaat, van een uitmuntende hoedanigheid is, en niet alleen tegen het buitenlandsche kan wedijveren, maar dat verre overtreft, wel zal kunnen en mogen bewonderen, doch niet kopen, daar de handelswetgeving van zijn Rijk hem zulks verbiedt*" (34).

Zoals bekend vertoonde de pijpenfabricage al heel vroeg een tot het uiterste doorgevoerde arbeidsverdeling, terwijl de belangrijkste bedrijven een grote omvang hadden. Had de pijpennijverheid hiermee vroeger dan andere takken twee kenmerken van 'de fabriek' zoals die vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond, een derde kenmerk, namelijk de mechanisering, bleef door technische oorzaken uit. Dat het gecompliceerde handwerk in de pijpenfabrieken niet door machines nagedaan kon worden, betekende echter wel, dat er plaats bleef voor mensen die voor een verdienste of bijverdienste om wat voor reden dan ook niet terecht konden in de opkomende 'moderne industrie'. In deze zin heeft ook de pijpenindustrie, hoezeer zij ook achteruitging, bijgedragen aan de economische ontwikkeling van Gouda.

De pijpenindustrie bleef sterk onder invloed van het verleden staan. Dat kwam vooral tot uiting in de merkenproblematiek. De bescherming van merken was van levensbelang voor de fabrikanten, maar pas in 1881 kwam hier een

wettelijke regeling voor. Het ontbreken van een (internationale) merkenwet maakte daadwerkelijke afschaffing van het pijpengilde onmogelijk. Maar het handhaven van gilderegels in deze tijd, waarin het ondernemersschap meer en meer vrijheid ging eisen, was ook een schier onmogelijke taak. Deze innerlijke tegenstrijdigheid kwam in deze jaren steeds duidelijker naar voren. Fabrikanten onttrokken zich aan de gilderegels en weigerden contributie te betalen. Toen het in 1854 tot een rechtszaak kwam, werd het bestaande reglement voor de pijpenindustrie door de Goudse kantonrechter ongeldig verklaard (omdat de opmaak niet aan de regels voldeed) (35). Omdat een bindend reglement onmisbaar was, kwam er nog hetzelfde jaar een nieuw reglement (36).

De Kamer van Koophandel schreef in haar verslag over 1860: *“De pijpenfabrieken hebben veel debiet gehad, hetgeen echter nog uitgebreider zou geweest zijn, wanneer in de naburige landen de inkomende rechten op dit artikel minder hoog waren. De prijzen der pijpen zijn laag, waardoor de verdiensten onbeduidend waren”*. Over 1861 meldde men, dat de uitvoer naar Amerika sterk gedaald was door de burgeroorlog aldaar (37).

In 1863 trok de uitvoer naar België iets aan, wat toegeschreven werd aan een verandering van de daar geldende handelstarieven. Ook in 1864 ging het relatief gezien niet slecht: *“De fabrieken van aarden tabakspijpen werkten geregeld door, zodat daarin ongeveer 1000 werklieden, de kinderen daaronder gerekend, brood verdienen”*. Het belang daarvan wordt duidelijk als men bedenkt dat de grootste Goudse fabriek, de Stearine Kaarsenfabriek, toen 250 werknemers had. In dit jaar plaatste Pieter Goedewaagen in zijn pijpenfabriek aan de Raam een emailleeroven. Dit betekende de introductie van een noviteit voor Gouda, die in 1875 op grotere schaal navolging zou vinden (38).

De door de Kamer van Koophandel gesignaleerde ervaring zette door in 1865: *“De fabrieken van aarden tabakspijpen, waarin ruim 1000 werklieden (vrouwen en kinderen daaronder begrepen) arbeidden, hadden volop werk; bestellingen voor het buitenland, waarvan enige voor Amerika, waren daarvan de oorzaak”*.

In 1866 konden de fabrieken onafgebroken doorwerken dankzij bestellingen voor Amerika en België. Hun toestand werd dan ook *“niet ongunstig”* genoemd, wat opmerkelijk is gezien de nadelige invloed van de Duitse oorlog en de geldschaarste op verschillende takken van nijverheid (39).

Ook in 1867 was er veel vraag, vooral uit Amerika en België; bovendien waren de prijzen zo goed, dat de lonen verhoogd konden worden. Er werkten \pm 530 mannen, 320 vrouwen en 150 kinderen in de pijpenmakerij; hun lonen bedroegen respectievelijk *f* 3,50 tot *f* 7,-, *f* 2,- tot *f* 3,- en *f* 1,- per week. Vergelijking met de lonen in andere bedrijven, voor zover die vermeld werden, toont dat het werk in de pijpennijverheid de laagste beloning kende. In de loop van 1868 daalde de vraag uit België, zodat er aan het eind van het jaar een te grote voorraad pijpen was. Het jaar daarna werkten de fabrieken wel door,

maar in verband met de gedaalde export met minder werknemers, namelijk \pm 500 mannen, 300 vrouwen en 100 kinderen. De situatie bleef hetzelfde in 1870, maar de vraag werd toen toch "voldoende" genoemd. Het jaar daarna was er zelfs "veel aanvraag", zodat het hele jaar doorgewerkt werd, en dat gold ook voor de jaren erna (40).

In 1873 stegen de prijzen van de producten enigszins, in verband waarmee de lonen verhoogd werden. In 1875, nog steeds volgens het verslag van de Kamer van Koophandel, hadden de pijpenfabrieken "vele buitenlandsche orders uit te voeren, zodat men handen te kort kwam om daaraan voldoende gevolg te geven. Door de duurte der grondstof en de verhoogde arbeidslonen is de prijs der pijpen gestegen".

In dit jaar verenigden zich de pijpenfabrikanten J. de Gids, G.C. van der Want, P. Goedewaagen, H. van Rijst Jz, C.J.C. Prince en P. J. van der Want Az, om een kleine oven op te richten waarin Goudse pijpen geëmailleerd konden worden. Uit Frankrijk en België werden geëmailleerde pijpen in grote hoeveelheden ingevoerd, dus de vraag was groot (41).

Een andere nieuwigheid uit deze tijd is de zogenaamde 'optische pijp', waarop in een houdertje op de overgang van kop naar steel een minuscule plaatje was bevestigd, met een lensje, waardoor het bekeken kon worden. Pieter Goedewaagen kreeg in 1873 voor dergelijke pijpen een eervolle vermelding op de wereldtentoonstelling in Wenen (42).

Het verslag van de Kamer van Koophandel over 1876 meldde: "Onze pijpenfabrieken hadden geregeld werk, ofschoon de verboging der arbeidslonen sedert 2 à 3 jaren hen buiten de gelegenheid stelt te concurreren met het buitenland, als Duitschland, Ierland, enz., waardoor de exportatie-orders niet zo geregeld als gewoonlijk werden gegeven". Deze situatie bleef zo in de daaropvolgende jaren. Al met al wist de Goudse pijpenindustrie zich redelijk staande te houden, werd voorzover de techniek het toeliet gemoderniseerd (hetgeen tot uiting kwam in product-innovatie) en bleef een factor van betekenis voor de Goudse werkgelegenheid en de Goudse export.

Ook in het jaar 1882 was er nog reden voor optimisme: "Het jaar 1882 kenmerkte zich door voortdurende vraag naar lange en korte pijpen, zodat de fabrikanten geregeld afnemers vonden. Hoewel de concurrentie door de lagere arbeidslonen in Duitschland en Schotland zeer bezwarend is, worden de Goudsche pijpen om hun betere kwaliteit steeds meer gezocht. De aarden tabakspijpen worden boven die, van andere grondstoffen vervaardigd, verkozen, zo wegens de meer zuivere en aangename smaak der tabak, als door het onschadelijke voor de gezondheid. Er wordt dan ook steeds meer vooruitgang waargenomen in het gebruik van lange pijpen".

In 1883 echter liet men de buitenlandse markt op die van België en Frankrijk na, over aan de concurrenten, die voor lagere prijzen leverden. De Gouwenaars hadden ook problemen door een gebrek aan goede arbeiders,

hoge vrachtprijzen en tekortschietend toezicht bij het vervoer van de breekbare producten. Het schijnt, dat met de opkomst van modernere vervoersmiddelen de zorg voor de lading afnam - ook de pottenfabrikanten klaagden hierover. Ook in de jaren hierna bleef men last hebben van een gebrek aan werklieden, en van de mede daardoor veroorzaakte loonsverhogingen, die wegens de buitenlandse concurrentie niet door prijsverhogingen gecompenseerd konden worden. De Goudse pijpenindustrie ondervond bovendien nadeel van de arbeidswet van 5 mei 1889 (Staatsblad 48), door welke wet de lonen stegen bij een vermindering van de arbeidstijd voor kinderen en vrouwen. Vooral de belemmering van vrouwenarbeid had invloed op de pijpenindustrie, waar in verhouding veel vrouwen werkten.

Vijf vooraanstaande pijpenfabrikanten, J. de Gidts, P. van der Want Gz., P. Goedewaagen & Zoon, Jan Prince & Cie en P.J. van der Want Az., wilden zich tot de Tweede Kamer wenden met hun bezwaren tegen de bepalingen van deze wet, die zij als zeer schadelijk voor hun bedrijven beschouwden. Diverse artikelen van de wet waren volgens hen niet uit te voeren, omdat zij niet strookten met de aard van de pijpenijverheid. Tussen de regels van de door hen opgestelde brief valt ook te lezen, dat de fabrikanten geen 'pottenkijkers' en inmenging van bovenaf in hun bedrijven wensten. Het bewuste adres is uiteindelijk niet verzonden (43).

Pas het verslag van de Kamer van Koophandel en Fabrieken over 1900 sprak over een daling van het aantal pijpenfabrikanten ("*geen gunstig teken*" werd er aan toegevoegd), waarbij opgemerkt werd: "*De grotere bedrijvigheid in de laatste tijd is meer toe te schrijven aan het liquideren van een der groote fabrieken dan wel aan vermeerderd gebruik*". Het verslag over 1902 wees erop, dat de pijpenindustrie ook nadelig beïnvloed werd door het (toenemend) gebruik van "*houten en andere luxepijpen, sigaren en cigaretten*", een ontwikkeling die al veel langer aan de gang was.

Over 1904 was het verslag ronduit pessimistisch, en uit het meegedeelde valt op te maken, dat het pijpmakersbedrijf in de vorm die het toen had, "*uit de tijd*" was: "*Betreffende de toestand der pijpenfabrieken kan worden medegedeeld, dat het aantal fabrieken in 1904 met één verminderde. De uitvoer van het artikel nam niet toe, evenmin als het binnenlands gebruik, en zo onderging de voorraad bij de verschillende fabrieken geen vermindering. Het is dan ook te voorzien, indien de in het verschieft liggende sociale wetten, zoals ziekte- en pensioenwet, evenals de ongevallenwet op dit bedrijf (waar alleen handenarbeid wordt gebezigd, de werkzaamheden van zeer lichte aard zijn, waardoor jongere, zwakke en op leeftijd zijnde personen zo niet geheel dan toch gedeeltelijk in hun onderhoud voorzien en ongelukken zo goed als niet voorkomen) toepasselijk worden verklaard, zij oorzaak zullen zijn dat deze eenmaal bloeiende industrie langzamerhand geheel en al verdwijnen zal, indien tenminste de kosten daarvan ten laste van de werkgever worden gebracht*".

Rond 1912 brachten de Goudse pijpenfabrikanten met succes een nieuw product op de markt, de zogenaamde "geëmailleerde doorroker". Het verslag van de Kamer van Koophandel over 1914 eindigde na opsomming van de door de oorlog veroorzaakte problemen met de opmerking, dat de pijpenindustrie zich "overigens verheugt in toenemende vraag en uitgebreider omzet".

Er moet wel van worden uitgegaan, dat de kleine pijpmakerijen in deze periode zijn opgeheven - veel namen van van oudsher bekende pijpenmakers verdwenen voorgoed uit de bronnen. De pijpenindustrie concentreerde zich in handen van een paar grote fabrikanten, Goedewaagen en Van der Want.

Noten

Alle gebruikte bronnen bevinden zich bij de Streekarchiefdienst Hollands Midden te Gouda, afdeling Gouda, gemeentearchief tenzij anders vermeld.

Gebruikte afkortingen

Ac	=	archieffcode
Bij	=	bijlagen
Inv.nr.	=	inventarisnummer
Ka	=	kamerboek
KvK&F	=	Kamer van Koophandel en Fabrieken
OA	=	oud archief
SA	=	secretarie-archief
Vnr	=	volgnummer

1. D.H. Duco, "De Nederlandse kleipijp", Leiden 1987, blz. 11.
2. OA 264, 29 juli 1811/ 3 juli 1812; Archieven van de pijpnering te Gouda, ac.1.15.02, vnr. 99, 15 nov. 1806; OA 254, ongedateerd tussen 13 en 24 sept. 1808; OA 266, 12 april 1813.
3. OA 254, 22 en 29 oktober 1808.
4. Bijvoorbeeld: Ka 1805-1807, 26 maart, 30 april en 23 aug.1805, 7 feb. en 11 april 1806, 3 feb. 1807.
5. OA 254, ongedateerd tussen 13 en 24 sept., 22 en 29 okt. 1808; OA 264, 9 maart, 29 juli 1811, 3 juli.
6. OA 254, ongedateerd tussen 13 en 24 sept. 1808; OA 264, 9 maart 1812.
7. C. Wiskerke, "De afschaffing der gilden in Nederland", Amsterdam 1938, blz. 126-127; OA 2537, circ.; bijv. OA 264, 22 mei 1812.
8. C. Wiskerke, "De afschaffing der gilden in Nederland", Amsterdam 1938, blz. 124, 127, 143; voorts bijv. OA 287, 17 juni en 16 aug. 1814.
9. OA 264, 22 april 1812; Archieven van de pijpnering te Gouda, ac. 1.15.02, vnr. 82, 1798.
10. OA 287, 16 aug. 1814; OA 283 I, 27 juni 1814.
11. D. Duco, "Goudse pijpen; de geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden" (voorz. versie), Amsterdam 1978-1980, blz. 26; OA 284, 28 dec. 1814 en daarachter: "Het reglement op de Pijpenfabrieken en den pijpenhandel binnen de stad Gouda"; OA 287, 8 okt. 1814.
12. OA 282, 22, 25 en 30 maart, 6, 7 en 18 april, 23 mei, 2, 20 en 27 juni, 20 okt.: GA 284, 21 en 24 maart, e.v.; GA 287, 27 maart, 25 april, 23 mei, 27 juni, 4 juli, 1 sept., 25 okt., 20 nov. 1815.
13. Ka 1830, 16 en 19 okt., 2 nov.
14. OA 285, 19 sept.

15. KvK&F, inv. nr. 19, 11 mei 1816.
16. Bij 1816 Ib, 29 juni/23 juli.
17. KvK&F, inv.nr. 105: Statistieke Tabel der Fabrieken en Trafieken in de gemeente van Gouda op den eersten Augustus 1816; inv.nr. 129: de oorspronkelijke door ondernemers inge vulde briefjes, basis voor inv.nr. 105; Missiveboek 1816-1817, 8 nov. 1816: bedenkingen der Goudse burgemeesters tegen de statistieke tabel van 1816.
18. Ka 1820, 28 april; Bij 1820 I, 28 april.
19. KvK&F, inv.nr. 106: Alfabetische Staat der Fabrieken, Tafrijken en Handelsbedrijven te Gouda, 1 juli 1824; idem, inv. nr. 107: Alfabetische Staat der Fabrieken en Tafrijken en Handelsbedrijven te Gouda, 18 augustus 1826.
20. Bij 1826 11, 27 okt.
21. Ka 1824, 25 mei, 1 juni.
22. Ka 1824, 26 maart, 6 april e.v., 27 april, 20 aug.; SA, inv.nr. 2029, nrs. 553, 561, 567; Ka 1827, 17 aug.; Bij 1827 11, 21 sept.
23. Ka 1825, 19 juli, 9 aug.; SA, inv.nr 2029, nr. 609.
24. KvK&F, inv.nr. 1h, 28 mei 1827, 6 juni 1826; Ka 1826, 8, 15 en 26 sept.; Bij 1826 11, 23 sept; KvK&F, inv.nr. la, 22 sept. 1826; Ka 1827, 15 en 22 juni, 17 aug.; Bij 1827 11, 13 aug.; zie ook D.H. Duco, "De tabakspijp als oranje-propaganda", Leiden 1992, blz. 56-58.
25. T.M. Eliëns, "Kunst, nijverheid, kunstnijverheid", Zutphen 1990, blz. 193, 200; KvK&F, invnr. 1h, 13 okt. 1826.
26. T.M. Eliëns, "Kunst, nijverheid, kunstnijverheid", Zutphen 1990, blz. 35-36; Bij 1830 I, 28 mei.
27. KvK&F, inv.nr. 97a, 23 juni 1830, 14 mei 1831.
28. KvK&F, inv.nr. 97b, 27 jan. 1845; Bij B 1851, 20 okt.
29. Ka 1830, 16 en 19 okt., 2 nov.; Bij 1832 I, 26/23 juni;KvK&F, inv.nr. la, 27 april 1832; idem, inv.nr. 1h, 5 juni 1832 e.v.; idem inv.nr. 97a, 23 juni 1832; Bij 1835 II, 6 okt.
30. KvK&F, 1832.inv.nr.la,22 okt.1830;idem,inv.nr.1h,15 mei 1832.
31. Bijvoorbeeld F.S. Sparnaay: Bij 1849 BII, 31 mei, 19 juli, 16 aug.; Bij 1849 BIII, 2 en 22 okt. e.v.
32. T.M. Eliëns, "Kunst, nijverheid, kunstnijverheid", Zutphen 1990, blz. 205; KvK&F, inv.nr. Ic, 11 aug. 1852; idem, inv.nr. 97c, 13 aug. 1852.
33. Bij 1854 BII, 15 aug., 12, 1 en 27 okt.
34. Bij B 1855 I, 28 maart.
35. D. Duco, "Goudse pijpen; de geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden" (voorlopige versie), Amsterdam 1978-1980, blz. 33, 29; Bij 1855 II, 10 juli.
36. D. Duco, "Goudse pijpen; de geschiedenis van de pijpmakerij te Gouda vanaf haar ontstaan tot heden" (voorlopige versie), Amsterdam 1978-1980, blz. 30; het reglement bevindt zich onder andere in het archief van de firma G. Prince & Zonen.
37. KvK&F, inv.nr. 97c, 14 maart 1861; Bij 1862 BI, 14 feb.
38. KvK&F, inv.nr. 97c, 6 maart 1864;idem, 3 maart 1865; Bij 1864 BI, 29 en 13 feb.
39. KvK&F, inv.nr. 97c, 30 maart 1866; idem, 19 maart 1867.
40. KvK&F, inv.nr. 97c, 28 maart 1868; idem, 2 april 1869. Met ingang van 1869 zijn de verslagen van de Kamer van Koophandel en Fabrieken in druk verschenen. Deze zijn bij de SAHM te raadplegen, er wordt in de tekst niet apart in noten naar verwezen.
41. Bij 1875, 27 feb., 9 maart, 4/10 mei.
42. D.H. Duco, "De tabakspijp als oranje-propaganda", Leiden 1992, blz. 68-69; Goudsche Courant, 16 maart 1873 en 9 juni 1875.
43. KvK&F, inv.nr. 60, nr. 12.

*